

Studia Bezpieczeństwa Narodowego
Zeszyt 21 (2021)
ISSN 1508-5430, s. 47-64
DOI: 10.37055/sbn/146370

Instytut Bezpieczeństwa i Obronności
Wydział Bezpieczeństwa, Logistyki i Zarządzania
Wojskowa Akademia Techniczna
w Warszawie

National Security Studies
Volume 21 (2021)
ISSN 1508-5430, pp. 47-64
DOI: 10.37055/sbn/146370

Institute of Security and Defense
Faculty of Security, Logistics and Management
Military University of Technology
in Warsaw

BEZPIECZEŃSTWO W PERSPEKTYWIE STUDIÓW KRYTYCZNYCH SECURITY IN THE PERSPECTIVE OF CRITICAL STUDIES

Jerzy Stańczyk

ORCID: 0000-0003-3309-7884

Wojskowa Akademia Techniczna im. Jarostawa Dąbrowskiego w Warszawie

Abstrakt. Celem artykułu jest wyjaśnienie istoty krytycznych studiów nad bezpieczeństwem, dookreślenie ich specyfiki, a także zweryfikowanie użyteczności poznawczej tego paradygmatu. Odwołano się do dorobku najważniejszych przedstawicieli badanego nurtu teoretycznego, jak również komentarzy tego w polskich publikacjach naukowych. Ponieważ badana problematyka dotyczy teorii bezpieczeństwa, to w pracy nad artykułem zastosowane zostały metody ogólnoteoretyczne, takie jak: analiza, definiowanie, porównanie, synteza i wnioskowanie. Wyjaśniono najważniejsze cechy krytycznych studiów nad bezpieczeństwem, za jakie uznaje się nietradycyjną formę podejścia badawczego oraz duże nastawienie praktyczne i normatywne. Odniesiono się do postpozytywistycznych tendencji w rozwoju naukowym. Wskazano na szerokie i wąskie rozumienie teorii krytycznych w nauce. Szczegółowo przeanalizowano cechy krytycznych studiów nad bezpieczeństwem, odrębnie odnosząc się w tym kontekście do zagadnień sekurytyzacji i emancypacji. Wyjaśniono ich wpływ na dowartościowanie postrzegania bezpieczeństwa z perspektywy ludzkiej, co znalazło zastosowanie m. in. w koncepcji human security. Przedstawiono dokonania najważniejszych przedstawicieli i szkół teoretycznych z perspektywy krytycznej w zakresie studiów nad bezpieczeństwem. W podsumowaniu zestawiono najważniejsze zarzuty formułowane wobec krytycznych studiów nad bezpieczeństwem oraz starano się wykazać zalety tego paradygmatu. Sformułowano postulaty związane z wymogami krytycznego myślenia w nauce.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, teorie krytyczne, krytyczne studia nad bezpieczeństwem, postpozytywizm, emancypacja

Abstract: The aim of the article is to explain the essence of critical security studies, to define their specificity, as well as to verify the cognitive usefulness of this paradigm. References were made to the achievements of the most important representatives of the theoretical trend under study, as well as to comments on this in Polish scientific publications. Since the research issue concerns the theory of security, general theoretical methods, such as analysis, definition, comparison, synthesis and inference, were used in the work on the article. There are explained the most important features of critical security studies, which are considered a non-traditional form of research approach, and a strong practical and normative attitude. There were

referred to post-positivist tendencies in scientific development. A broad and narrow understanding of critical theories in science was indicated. The features of critical security studies were analyzed in detail, with separate reference to the issues of securitization and emancipation in this context. Their impact on the appreciation of the perception of security from the human perspective was explained, which was used, among others, in in the concept of human security. There were presented the achievements of the most important representatives and theoretical schools from a critical perspective in the field of security studies. The summary summarizes the most important allegations made against critical security studies and tries to demonstrate the advantages of this paradigm. There were formulated postulates related to the requirements of critical thinking in science.

Keywords: security, critical theories, critical security studies, post-positivism, emancipation

Wprowadzenie

Krytyczne studia nad bezpieczeństwem są znaczącym nurtem teoretycznym od prawie 30 lat. Jednocześnie wciąż przysparzają wielu trudności w dookreśleniu ich zakresu. Wywołują też wiele kontrowersji w związku z propagowanym stanowiskiem metodologicznym. Nie pozwalają jednocześnie, by przejść wobec nich obojętnie. Celem tego artykułu jest wyjaśnienie istoty tej perspektywy krytycznej, osadzającej się na nietradycyjnym podejściu naukowym, zarazem bardzo praktycznym i normatywnym. Ponadto, co chyba najważniejsze, zamierzeniem autora jest zweryfikowanie ich użyteczności poznawczej w kontekście dotychczasowych dokonań oraz wciąż dużych oczekiwań w tym zakresie. Z uwagi na ogromną rozległość teorii krytycznych, ze względu na objętościowych autor nie zdecydował się na przedstawianie szczegółowych systematyzacji tego nurtu. Uwaga natomiast została skupiona na wyjaśnieniu istoty perspektywy krytycznej w nauce, charakterystyce krytycznych studiów nad bezpieczeństwem (zwłaszcza w szczegółowych kontekstach sekurytyzacji i emancypacji) oraz wykazaniu znaczenia tego paradygmatu w badaniach nad bezpieczeństwem. W związku z tym, że poruszana jest problematyka teorii bezpieczeństwa w pracy nad artykułem zastosowane zostały metody ogólnoteoretyczne, jak analiza, definiowanie, porównanie, synteza i wnioskowanie. W toku badań przeprowadzono krytyczną analizę wyselekcjonowanej literatury i źródeł. Uściślono rozumienie kluczowych dla problematyki pojęć i terminów. Dokonano charakterystyki porównawczej reprezentatywnych poglądów. Przydatne okazało się abstrahowanie, które umożliwiło wyeliminowanie mniej istotnych cech i zależności w zakresie badanej problematyki, jak również wskazanie określonych zależności czy uznanie danych cech za istotne. Metoda uogólnienia pozwoliła z kolei na ujawnienie cech ogólnych badanych poglądów, jak również miała wpływ na sformułowanie wniosków. Zastosowanie miało wnioskowanie indukcyjne i redukcyjne. Wyniki badań zostały zaprezentowane w ujęciu naukowym reprezentatywnym dla *security studies*.

Istota perspektywy krytycznej

Na czym polega istota perspektywy krytycznej w nauce? W zasadzie jako naukowcy, wszyscy powinniśmy być w jakimś stopniu krytyczni, co jest jednym z zasadniczych wymogów pracy naukowej. Przymiotnik „krytyczny” wywodzi się od Kanta, który wskazywał na zdolność do znalezienia błędów, co stało się podstawą propagowanego do dziś myślenia krytycznego (por.: Ciszewska, Figurski 2014; Wasilewska-Kamińska 2016). Cechą charakterystyczną szeroko pojętej krytyczności we współczesnej nauce jest stosunek do porządku społecznego. Warto w związku z tym przywołać poglądy Roberta Cox'a, według którego teorie naukowe można podzielić na dwojaki rodzaj: albo na teorie rozwiązujące problemy, które akceptują istniejący porządek społeczny i ewentualnie starają się go usprawnić (np. neorealizm czy neoliberalizm); albo na takie, które tego porządku nie akceptują i w oparciu o poznanie jego uwarunkowań dążą do jego zmiany (Brown 1994, s. 58). To właśnie te drugie zyskały miano teorii krytycznych w szerokim tego rozumieniu i na tej podstawie zaliczamy do nich takie podejścia naukowe, jak m. in. globalizm, feminizm czy historyczna socjologia.

Należy podkreślić, że istotą poznawczą perspektywy krytycznej jest zastosowanie nietradycyjnego podejścia badawczego, co odróżnia je od tradycyjnych paradygmatów, jak realizm i liberalizm. Dla wyjaśnienia tego podejścia nawiązać należy do podziału teorii naukowych, którego dokonał Max Horkheimer, jeden z przedstawicieli tzw. szkoły frankfurckiej. Wskazał on na różnicę pomiędzy teoriami tradycyjnymi, w ramach których jest możliwe oddzielenie obserwatora od przedmiotu analizy a teoriami krytycznymi, które takiemu stanowisku zaprzeczają (Horkheimer 1972, s. 206). Teorie tradycyjne oparte są na myśli kartezjańskiej, a więc założeniach o charakterze racjonalistycznym. Teorie krytyczne (nietradycyjne) cechuje natomiast daleko idący subiektywizm poznawczy. Tym samym, koncentrują uwagę nie na wyjaśnieniu, lecz zrozumieniu, co jest typowe dla stanowisk postpozytywistycznych. Ponadto, stawiają sobie cel normatywny, jakim jest naprawa obserwowanej rzeczywistości społecznej¹.

¹ Wskazywane jest jeszcze jedno rozróżnienie: „Teoria tradycyjna ma przede wszystkim być użyteczna, to znaczy służyć rozwiązywaniu problemów, z jakimi ludzie stykają się w ramach zastanej rzeczywistości; zasadniczo Horkheimer utożsamia ją z nauką. W ostatecznym rozrachunku teoria ta nastawia się na ulepszenie *status quo*, przyczynia się zatem do podtrzymywania i odtwarzania istniejących stosunków społecznych. Natomiast teoria krytyczna lokuje się raczej w obrębie filozofii. Nie skupia się ona na partykularnych problemach do rozwiązania, lecz na całościowej wizji społeczeństwa i możliwości jego zmiany; ma w dużej mierze charakter spekulatywny, a nawet utopijny; jej zadaniem jest proponowanie alternatyw, stawianie problemów i ukierunkowywanie działań naukowych. Teoria tradycyjna obraca się w domenie rozsądku (działań, które w danej sytuacji wydają się optymalne), zaś teoria krytyczna – w domenie rozumu (działań, które są uniwersalnie optymalne)” (Włoch 2015, s. 203-204).

Biorąc pod uwagę nietradycyjny charakter teorii krytycznych, należy wskazać, że większość teorii postpozytywistycznych to właśnie teorie krytyczne w szerokim tego rozumieniu – według tego stanowiska w nomenklaturze naukowej teorie krytyczne pisane są małymi literami. W jego zakresie do teorii krytycznych zaliczymy takie nurty teoretyczne, jak: konstruktywizm, gramscianizm, neomarksizm, poststrukturalizm, feminizm czy postkolonializm, a nawet postmodernizm. Ich wspólną cechą jest odrzucenie tzw. projektu Oświecenia, który powszechnie jest kojarzony z wartościami rozumu, racjonalności i wiedzy, a służyć ma swego rodzaju wyzwoleniu człowieka (Brown 1994, s. 58). Jak wiadomo, postpozytywizm w całej rozciągłości kwestionuje te założenia. Tym samym można przyjąć, że: „Antonimem słowa «krytyczny» używanego w kontekście teorii nie jest «niekrytyczny», lecz «pozytywistyczny»” (Czaputowicz 2007, s. 383). Teorie krytyczne *sensu stricto*, a więc rozumiane wężej, jako odrębny paradygmat (w ramach którego sytuują się też krytyczne studia nad bezpieczeństwem), odróżnia od szeroko rozumianego podejścia nietradycyjnego w nauce ich stosunek do wskazanych zdobyczy Oświecenia. Tak rozumiane, pisane dużymi literami, nie odrzucają osiągnięć Oświecenia, lecz proponują modyfikację jego założeń.

Teorie krytyczne nawiązują do dorobku autorów skupionych w latach międzywojennych wokół szkoły frankfurckiej². Był pośród nich wspomniany już Max Horkheimer, a ponadto Theodor Adorno i Herbert Marcuse; po wojnie zaliczamy też do tego grona Jürgena Habermasa. Na gruncie filozofii teoria krytyczna powinna wyjaśniać przyczyny zła w porządku społecznym oraz określać normy właściwego postępowania. W tym kontekście postrzegany jest pewien związek teorii krytycznych z marksizmem. To m.in. Immanuelowi Wallersteinowi, badającemu w ramach nauki o stosunkach międzynarodowych nierówności w relacjach pomiędzy wysoko rozwiniętymi państwami Zachodu (centrum) a nierównoprawnie traktowanymi państwami rozwijającymi się (peryferie), przypisywane jest nawiązywanie do koncepcji Karola Marksa. Z kolei w twórczości Roberta Coxa dostrzega się inspiracje poglądami Antonio Gramsciego.

Na gruncie prezentowanej perspektywy krytycznej podjęte zostały próby wyjaśniania źródeł nierówności w stosunkach społecznych, a tym samym (będących ich następstwem) sprzeczności, przejawów dominacji i wręcz patologii nadużywania siły w różnych strukturach społecznych. Nic zatem dziwnego, że teoriom tym przypisywano nastawienie marksistowskie, choć poprawniejszym byłoby stosowanie pojęcia neomarksizm. Wszak marksizm jest teorią dotyczącą walki klas, zaś neomarksizm koncentruje uwagę właśnie na badaniu źródeł społecznych nierówności, które są powodem napięć i konfliktów społecznych. Warto w tym kontekście powtórzyć za Jackiem Czaputowiczem, że: „Teorie krytyczne dzielą z marksizmem przekonanie, że

²Nazwa powstała w latach 50. XX w. na określenie środowiska naukowego, jakie powstało po I wojnie światowej w Niemczech wokół Frankfurckiego Instytutu Studiów Społecznych.

struktury kapitalizmu nie są naturalne i niezmiennie. Krytykują zarazem marksizm za niedocenianie znaczenia suwerennych państw, nacjonalizmu i wojen oraz brak programu wyzwolenia stosunków międzynarodowych z dominacji i eksploatacji” (Czaputowicz 2012, s. 195). Tym samym, nie można postawić znaku równości między teoriami krytycznymi a marksizmem, choć oczywiście dostrzegamy przejawy ich przenikania się.

Zdolności eksplanacyjne teorii krytycznych ujawniły się w miarę rozwoju procesów globalizacji, które spowodowały głębokie nierówności pomiędzy państwami w następstwie nierównomiernego rozkładu siły w postaci relacji zależności biednych państw tzw. Południa od bogatych państw tzw. Północy. Co więcej, teorie krytyczne zakwestionowały dotychczasowy prymat państwa nad społeczeństwem, co zbliża je do teorii postmodernistycznych (szerzej: Linklater 1996; Devetak 1996). Tym samym, krytyce została poddana suwerenność państwa, co stało się przedmiotem złożonych badań³. To właśnie w badaniach stosunków międzynarodowych, w tym w ramach tzw. debat międzyparadygmatycznych (wielkie debaty teorii stosunków międzynarodowych) dostrzeżono rosnące znaczenie teorii krytycznych w nauce (szerzej: Hoffman 1987). Teorie krytyczne w nauce o stosunkach międzynarodowych rozwinęły się w latach 80. XX w. w odpowiedzi na neorealizm Kennetha Walza⁴.

Należy podkreślić, że teoriom krytycznym przypisywany jest normatywizm. Już Max Horkheimer wskazywał, że teorie naukowe zawsze są osadzone w określonym kontekście społecznym. W jego opinii teoria krytyczna powinna być nie tylko wyjaśniająca i praktyczna, lecz właśnie normatywna. Powinna wyjaśniać przyczyny złych relacji w życiu społecznym, wskazywać na możliwości jego naprawy oraz określać normy postępowania (Horkheimer 1972, s. 206). Z uwagi na duże zaangażowanie społeczne teorie krytyczne nie porzyskają na badaniu problemów w stosunkach międzynarodowych oraz w relacjach państwo a społeczeństwo, czy nawet państwo a indywidualna jednostka ludzka, lecz zakładają dążenie do urzeczywistnienia zasad sprawiedliwości społecznej i ochrony podstawowych dla człowieka wartości⁵.

Ocenia się, że pod względem ontologii teorie krytyczne są naturalistyczne i materialistyczne. Przyjmują wyraźnie subiektywną epistemologię. W częściowo postpozytywistycznym stosunku do niemożliwości odkrywania prawdy obiektywnej⁶

³ „Teorie krytyczne kwestionują suwerenne państwo jako jedyną formę moralnej i politycznej wspólnoty oraz jego rolę wyłącznego twórcy tożsamości. Państwo staje się społecznością moralną i polityczną poprzez przeprowadzenie podziału na swoich i obcych, jednakże kosztem bezpieczeństwa innych państw i wewnętrznych dysydentów” (Czaputowicz 2007, s. 387).

⁴ Przełomowe okazały się następujące publikacje: Cox 1981; Ashley 1981; Linklater 1982.

⁵ „Zadają pytania epistemologiczne o związki między wiedzą a stojącymi za teoriami wartościami. Dążą do denaturalizacji «obiektywnych» realiów i przełamania dogmatyzmu teorii głównego nurtu, które legitymizują istniejące struktury społeczne” (Czaputowicz 2012, s. 195).

⁶ Właściwie tylko poststrukturalizm i postmodernizm przyjmują w pełni subiektywną ontologię i epistemologię.

dostrzegają złożone relacje związane z posiadaniem wiedzy (technicznej, praktycznej i emancypacyjnej) (szerzej: Habermas 1987), a także kwestionują wywodzącą się z nauk ścisłych koncepcję przyczynowości. W metodologii przyjmują stosowanie hermeneutyki, będącej sztuką interpretacji tekstów⁷. To w jej obrębie dokonuje się poszukiwanie znaczenia danych kwestii, kontekstów czy nawet słów i symboli, co służyć ma priorytetowemu w postpozytywizmie zrozumieniu⁸.

Cechami charakterystycznymi podejścia krytycznego, jako paradygmatu w nauce, są według Keith Krause następujące założenia: 1) podstawowi aktorzy (jak m. in. państwa) są konstrukcjami społecznymi, 2) aktorów tych konstytuuje praktyka polityczna, 3) społecznie konstruowane są także światowa polityka i jej struktury, co sprawia, że nie są one niezmiennie, 4) wiedza nie ma charakteru obiektywnego, 5) metodologia nauk przyrodniczych jest nieodpowiednia dla nauk społecznych, 6) celem teorii nie jest wyjaśnianie (poprzez tworzenie ogólnych twierdzeń o charakterze przyczynowym), lecz zrozumienie (uwzględniające kontekst i praktyczne aspekty wiedzy) (Krause 1998, s. 316-317). W takim ujęciu wiedza ma charakter procesu społecznego. Jest produkowana społecznie i uwikłana politycznie, a zatem nie ma charakteru neutralnego. Normatywną powinnością teorii krytycznej jest m. in. ujawnianie politycznych uwarunkowań wiedzy oraz tropienie fałszywych założeń tradycyjnej teorii, co służyć powinno idei postępu. Postęp, z kolei, służyć ma uwolnieniu człowieka od ograniczeń wynikających z nierówności społecznych, a tym samym minimalizowaniu wynikających z nich napięć i konfliktów oraz powiększaniu skali ludzkiej autonomii (swoboda pod postacią swoistej emancypacji). Wpisuje się to rzecz jasna w szerokie, pozytywne, rozumienie bezpieczeństwa. Zwraca też to naszą uwagę na potrzeby człowieka, zwłaszcza dowartościowując je w relacji do wszechwładnej dotąd roli państwa w tradycyjnym rozumieniu teorii społecznej.

Specyfika krytycznych studiów nad bezpieczeństwem w kontekście sekurytyzacji i emancypacji

Przyjmuje się, że nazwy „krytyczne studia nad bezpieczeństwem” (ang. *Critical Security Studies*) użyto po raz pierwszy w maju 1994 r. podczas konferencji „Strategies in Conflict: Critical Approaches to Security Studies” na uniwersytecie w York w Kanadzie (Floyd, Croft 2010). Kolejnym ważnym impulsem w rozwoju tego podejścia badawczego była w 1997 r. publikacja książki pod redakcją Keitha Krausa

⁷ Choć znamy pojęcie koła hermeneutycznego, to jednak hermeneutykę postrzega się bardziej jako zdolność niż metodę. Dostrzega się jej związki z fenomenologią, strukturalizmem i semiotyką (szerzej: Gadamer 2004; George 2021).

⁸ „Pojęcia wiedzy i prawdy tworzone są w historii, dlatego dyskusja między racjonalizmem i empiryzmem o tym, co tworzy obiektywną wiedzę, jest bezprzedmiotowa” (Czaputowicz 2007, s. 384; szerzej: Smith 1996).

i Michaela C. Williamsa pt. *Critical Security Studies: Concept and Causes* (Krause, Williams 1997). Odniesiono się w niej do problemu sekurytyzacji. Choć teoria sekurytyzacji najczęściej jest zaliczana do podejść konstruktywistycznych w badaniach nad bezpieczeństwem, a bardziej dokładnie do tzw. umiarkowanego konstruktywizmu (MacDonald 2012; Balzacq 2012)⁹, to trzeba wiedzieć, że czerpie także wiele z innych podejść i teorii, wymieniając choćby realizm strukturalny Kennetha Waltza, teorię aktu mowy Johna L. Austina czy poglądy Carla Schmitta i Jacquesa Derridè, co obejmuje już postmodernizm¹⁰. Odnotować należy też poglądy zaliczające wprost teorię sekurytyzacji do krytycznych studiów nad bezpieczeństwem (Shepherd 2013; Salter, Mutlu 2013). W tym aspekcie teoria sekurytyzacji wyraża obserwowane we współczesnych nurtach teoretycznych ich znaczne przenikanie się, co oczywiście utrudnia jej jednoznaczne zaklasyfikowanie. Ponieważ celem tego artykułu nie jest analiza konstruktywizmu, jako odrębnego paradygmatu (szerzej: Stańczyk 2014), kontekst sekurytyzacji zostaje przytoczony na dowód wskazanego przenikania się nurtów teoretycznych, co będzie przywoływane także w dalszej części tekstu celem wykazania związków między teoriami krytycznymi a konstruktywizmem.

Otóż, dostrzegamy wkład szkoły kopenhaskiej zarówno do rozwoju konstruktywizmu, jak również krytycznych studiów nad bezpieczeństwem. Przejawia się on m.in. rozróżnieniem pomiędzy podmiotem bezpieczeństwa a jego przedmiotem referencyjnym. W tradycyjnym rozumieniu bezpieczeństwa zasadniczym podmiotem bezpieczeństwa było państwo (swego rodzaju dawcą, czynnym aktorem na arenie międzynarodowej, podejmującym się m. in. zadań z zakresu ochrony i obrony), a jednocześnie też w zasadzie jedynym przedmiotem referencyjnym bezpieczeństwa (biorcą, zważywszy na fakt, że chroniło podstawy swego instytucjonalnego istnienia i pożądaną swobodę funkcjonowania) (szerzej: Buzan, Wæver, Wilde de 1998, s. 21, 32; Balzacq 2005). Koncentrując uwagę na obronie państwa przed zewnętrznymi zagrożeniami, w niedostatecznym stopniu dostrzegano znaczenie ochrony człowieka w jego naturalnym środowisku życia. Bezpieczeństwo ludzi utożsamiano wprost z bezpieczeństwem państwa, zakładając jednocześnie, że państwo sprawuje zawsze nad nimi opiekę. Tak rozumiane bezpieczeństwo państwa utożsamiano z bezpieczeństwem narodowym, lecz rozumianym właśnie w sposób instytucjonalny. Tymczasem, autorzy skupieni wokół szkoły kopenhaskiej wykazali, że obywatele danego państwa wcale nie muszą być w jednakowy sposób bezpieczni, jak bezpieczne jest ich państwo. A nawet, że państwo może się stać jednym z powodów braku bezpieczeństwa ludzi (Jones 1995, s. 309-310). W tym aspekcie państwo nie może być uznane jako jedyny przedmiot referencyjny bezpieczeństwa. A zatem, właśnie

⁹ Niektórzy autorzy włączają teorię sekurytyzacji, obok poststrukturalizmu, do dyskursywnego ujęcia bezpieczeństwa (Buzan, Hansen, 2009, s. 212-217; omówienie: Fijałkowski 2014).

¹⁰ Dla porządku należy też przytoczyć, że bywa też traktowana jako oddzielna koncepcja (Peoples, Vaughan-Williams 2010; Balzacq 2011).

na gruncie perspektywy krytycznej w nauce, tej szeroko rozumianej, dorobkiem szkoły kopenhaskiej stały się m. in.: poszerzenie bezpieczeństwa poza sprawy wojkowo-polityczne oraz pogłębienie bezpieczeństwa, czyli wskazanie na przedmioty referencyjne sytuujące się poniżej poziomu państwa, jak m. in. grupy społeczne, organizacje, indywidualne jednostki ludzkie (szerzej: Buzan, Wæver, Wilde 1998; Peoples, Vaughan-Williams 2010).

W takim rozumieniu bezpieczeństwa wykazano, że współcześnie zagrażają ludziom nie tyle wojny, co problemy bytowe, choroby, klęski żywiołowe, nierówności rozwojowe o charakterze dyskryminacyjnym w wymianie międzynarodowej czy konsekwencje przemian cywilizacyjnych, dotyczące szeroko rozumianych kwestii społecznych, a więc także o charakterze kulturowym. Istota tych wyzwań i zagrożeń dla bezpieczeństwa wyraźnie ukazuje w jak wielkim stopniu ich kreatorem stała się instytucja państwa, w tym często własnego państwa (Smith 2000, s. 73). Taki sposób rozumienia współczesnych problemów bezpieczeństwa zmaterializował się w znanej koncepcji społeczeństwa ryzyka (Beck 1986). Bezpieczeństwo według teorii krytycznej, podobnie jak w konstruktywizmie, jest „tworzone” w oparciu o założenia także charakteru politycznego i ideologicznego, gdyż służyć ma określonym celom danych grup interesów¹¹. Staje się wytworem określonych koncepcji na rzecz pożądanego układu sił w stosunkach międzynarodowych (szerzej: Krause, Williams 1997). Mając tego świadomość, naukowcy preferujący perspektywę krytyczną w badaniach nad bezpieczeństwem dużą uwagę poświęcają instytucji państwa, polityce i relacjom między władzą a społeczeństwem. Analizując działanie różnych organów i formacji państwa, starają się dostrzegać problemy życiowe tzw. normalnych ludzi. Z tej perspektywy, inaczej niż w tradycyjny sposób, widziane są kwestie polityczne w odniesieniu do spraw socjalnych i zdrowotnych, poszanowania praw i wolności człowieka, dostępności do edukacji i informacji (wiedzy), ochrony tożsamości grup mniejszościowych, migracji ludności, a nawet takie, jak terroryzm czy prywatyzacja bezpieczeństwa.

Nietrudno skonstatować, że rozwój krytycznych studiów nad bezpieczeństwem nastąpił w konsekwencji wygaśnięcia „zimnej wojny”. Szybko wówczas dostrzeżono, że jednoznaczne i globalne zagrożenia okresu „zimnej wojny” niejako zastępowane były przez absorbujące naszą uwagę wyzwania i zagrożenia wieloznaczne i bardzo różnorodne, które są niewątpliwie bardziej złożone, a zarazem w dużym stopniu kompleksowe; mniejsza też jest ich przewidywalność. Powyższe spostrzeżenia znalazły odniesienie także do pojmowania wojny, co zostało odzwierciedlone w postrzeganiu różnic pomiędzy wojnami tradycyjnymi a współczesnymi (szerzej: Kaldor 1998, s.

¹¹ Wiąże się z tym traktowanie bezpieczeństwa jako „koncepcji pochodnej” (ang. *derivative concept*), przejawiające się tym, że zrozumienie bezpieczeństwa odzwierciedla „[...] głębsze założenia na temat natury polityki i roli konfliktu w życiu politycznym” (Jones 1999, s. 166; por.: Fijałkowski 2012, s. 60).

97). Ponadto, krytyczne studia nad bezpieczeństwem, opierając się na założeniach teorii krytycznej, nie tylko znacząco poszerzają pole badawcze, lecz wymuszają aspekt praktyczności nauki, co zwykliśmy określać jej celami użytecznymi¹². Zajmując stanowisko w kwestii problemów społecznych wyrażają też normatywizm, tak typowy podejściom krytycznym.

Należy w tym miejscu nawiązać do koncepcji Kena Bootha, jednego z najważniejszych przedstawicieli krytycznych studiów nad bezpieczeństwem. W jego opinii bezpieczeństwa narodowego nie można traktować jako celu, lecz jako środek do zapewnienia bezpieczeństwa ludzi (Booth 1991a, s. 319). Co więcej, przyszłościowe myślenie o bezpieczeństwie powinno przyjąć perspektywę społeczeństwa światowego, uwzględniającego kwestie sprawiedliwości społecznej i służącego stabilizowaniu pokoju międzynarodowego (Booth 1991c). Bezpieczeństwo powinno dotyczyć wszystkich ludzi, gdyż jego podmiotem powinna być cała ludzkość, a tym samym nie może być ono osiągnięte kosztem innych (Booth 1991b, s. 539). Wymaga to zmiany istniejącego układu sił, zarówno między państwami, jak i grupami społecznymi (Krause, Williams 1997). Określając swoje podejście mianem realizmu emancypacyjnego (ang. *emancipatory realism*) autor ten zakłada, że krytyczna teoria bezpieczeństwa: „jest zarówno teoretycznym zobowiązaniem, jak i polityczną orientacją skupioną na konstrukcji światowego bezpieczeństwa. Jako teoretyczne zobowiązanie, tworzy ramy idei wywodzących się z tradycji krytycznego globalnego teoretyzowania, kształtowanego przez dwa wątki: krytyczną teorię społeczną i radykalną teorię stosunków międzynarodowych. Dostarczają one ram służących rekonceptualizacji ontologii, epistemologii i praktyki bezpieczeństwa. Jako polityczna orientacja kieruje się celem zwiększenia światowego bezpieczeństwa poprzez politykę emancypacyjną i sieć wspólnot na wszystkich poziomach, włączając w to potencjalną wspólnotę wszystkich wspólnot – wspólnotę ludzką” (Booth 2007, s. 30-31; por.: Bilgin 2012, s. 88). Jego krytyczna teoria światowego bezpieczeństwa opiera się na kluczowej dla nurtu krytycznych studiów nad bezpieczeństwem kategorii, jaką jest emancypacja.

Spośród szkół naukowych zaliczanych do krytycznych studiów nad bezpieczeństwem, jak kopenhaska, paryska i walijska (Waever 2004), tej ostatniej w największym stopniu przypisuje się skoncentrowanie uwagi na emancypacji. Szkoła walijska uchodzi w dodatku za najbardziej krytyczną, czyli w wąskim sposobie jej rozumienia, pisany wielkimi literami. Tworzą ją badacze skupieni wokół walijskiego uniwersytetu w Aberystwyth, w tym przytaczani już w tym artykule Ken Booth i Richard Wyn Jones, odwołujący się do piśmiennictwa Maxa Horkheimera, Jürgena Habermasa i Antonio Gramsciego, a także do dorobku badań nad pokojem (*peace research*). Ken Booth definiuje emancypację jako „zabezpieczenie ludzi

¹² Ten ścisły związek teorii i praktyki wyraził m. in. Richard Wyn Jones: „[...] zrekonceptualizowane rozumienie bezpieczeństwa i strategii może pomóc w transformacji praktyk świata rzeczywistego” (Jones 1999, s. 167).

przed opresją, która ogranicza ich w czynieniu tego, co mogliby robić, gdyby mieli wolny wybór bez naruszania wolności innych” (Booth 2007, s. 112). Oznacza więc wyzwolenie ludzi od różnych form ograniczeń. W takim rozumieniu bezpieczeństwo dotyczy nie tylko możliwości fizycznego przetrwania człowieka, lecz także realizacji jego potrzeb. W pewnej tego konsekwencji zakłada się, że bezpieczeństwo nie jest zapewniane czy osiąmane, lecz praktykowane. I to właśnie owo praktykowanie bezpieczeństwa tworzy swoistą przestrzeń emancypacyjną, w ramach której wolni od presji ludzie uzyskują autonomię, służącą ich rozwojowi. Bezpieczeństwo w takim ujęciu powinno się odnosić do konkretnych ludzi, nie zaś do narodu, będącego jedynie wspólnotą wyobrażoną, a tym bardziej do państwa jako instytucji.

Interesujące są rozważania Kena Booth’a na temat związków bezpieczeństwa z emancypacją. Jak bowiem twierdzi: „Bezpieczeństwo oznacza nieobecność zagrożeń. Emancypacja to wyzwolenie ludzi (jednostek i grup) od tych fizycznych i ludzkich ograniczeń, jakie powstrzymują je od tego, co mając wolny wybór, wybrałyby. Wojna oraz jej groźba jest jednym z takich ograniczeń, obok biedy, braku edukacji, politycznych prześladowań, itd. Bezpieczeństwo i emancypacja są dwoma stronami tej samej monety. Emancypacja, nie potęga lub porządek, tworzy prawdziwe bezpieczeństwo. Emancypacja, teoretycznie, jest bezpieczeństwem” (Booth 1991a, s. 319). W istocie, jeśli przyjąć szerokie rozumienie bezpieczeństwa (szerzej: Stańczyk 1996), kojarzone nie tylko z zachowaniem przetrwania, lecz także zdolności rozwojowych i nawet tożsamości oraz jakości życia, to emancypacja jawi się jako jego urzeczywistnienie. W opinii przytaczanego autora przetrwanie oznaczać ma jedynie pozostanie przy życiu, podczas gdy bezpieczeństwo oznaczać ma życie jako swego rodzaju poszerzone przetrwanie, wykraczające poza fizyczną egzystencję (Booth 2007, s. 106-107; omówienie: Fijałkowski 2012, s. 63). W tym rozumieniu przetrwanie oznacza kontynuację istnienia w warunkach występowania dla niego zagrożeń. Bezpieczeństwo natomiast miałoby być odnoszone do nieobecności zagrożeń, co umożliwiać ma swobodę dokonywania wyborów, decydowania o sobie i tym samym osiągnięcia maksymalizacji realizacji potrzeb (Peoples, Vaughan-Williams 2010, s. 24-25).

W tym kontekście warto nawiązać do ciekawego zestawienia, jakiego dokonał Yuval Noah Harari. Jak podaje, podczas gdy współcześnie głód zabija 1 mln ludzi rocznie, to dużo większym problemem jest otyłość, która rocznie zabija ok. 3 mln ludzi. W 2012 r. na świecie zmarło 56 mln ludzi, z czego tylko 620 tys. zginęło z powodu przemocy (wojny pochłonęły 120 tys. ofiar, a przestępczość 500 tys.). Jednocześnie w tym samym roku aż 800 tys. ludzi popełniło samobójstwo, a 1,5 mln zmarło na cukrzycę (Harari 2018, s. 12-24). Świadomość tych faktów znacząco poszerza zakres rozumienia bezpieczeństwa człowieka, co dało impuls dla rozwoju badań m. in. nad bezpieczeństwem żywnościowym, ekologicznym, zdrowotnym. Jak można więc zauważać, poszerzanie się agendy studiów nad bezpieczeństwem

obejmuje w coraz większym zakresie jego zagadnienia społeczne, odnoszone wprost do jednostki ludzkiej (szerzej: Stańczyk 2011).

Obecne w krytycznych studiach nad bezpieczeństwem silne dowartościowanie znaczenia jednostki ludzkiej przemodelowuje dotychczasowe przywiązanie do jakże tradycyjnego podziału na bezpieczeństwo narodowe i bezpieczeństwo międzynarodowe. Człowiek staje w centrum zainteresowań badań nad bezpieczeństwem jako samoistny podmiot (odrębny przedmiot referencyjny), którego potrzeba bezpieczeństwa jawi się nie mniejszą niż potrzeba bezpieczeństwa państwa, jako instytucji. Bezpieczeństwo jest badane z punktu widzenia ludzkich potrzeb, a nie jedynie interesów państw. Co za tym idzie, według tego nietradycyjnego podejścia nie wolno poświęcać jednostek ludzkich dla bezpieczeństwa państwa. Bezpieczeństwo państwa powinno też stanowić jedynie środek dla bezpieczeństwa jednostki ludzkiej. Ta perspektywa badawcza przyczynia się do lepszego zrozumienia złożoności kwestii bezpieczeństwa, wnosi silniejsze aspekty humanistyczne i etyczne, co zbieżne jest z normatywnym nastawieniem teorii krytycznych w nauce.

Efektom tego przewartościowania doszło do wyodrębnienia w studiach nad bezpieczeństwem jako paradygmatu badawczego, bezpieczeństwa ludzkiego (*human security*). Po raz pierwszy to pojęcie zostało użyte w 1994 r. przez Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (United Nations Development Programme, UNDP) – *Human Development Report 1994: New dimensions of human security*. Obejmuje ono bezpieczeństwo ekonomiczne, zdrowotne, środowiska, osobiste, żywności, wspólnoty i polityczne¹³. Bywa, że traktowane jest jako jeden z czterech nurtów w ramach teorii krytycznych (obok szkół kopenhaskiej, walijskiej i paryskiej)¹⁴. Na gruncie tych rozważań doszło w pierwszej połowie lat 90. XX w. w Kopenhaskim Instytucie Badań nad Pokojem do wykształcenia terminu *societal security* (Wæver 1993, s. 185).

Wyodrębnia się dwie zasadnicze szkoły *human security*: japońską i kanadyjską. Pierwsza z nich prezentuje szerokie podejście do *human security*, lecz koncentrujące się na poszanowaniu godności człowieka i kwestiach rozwojowych (podejście *freedom from want*). Natomiast druga (popularyzowana też przez Norwegię) związana jest z neorealizmem i akcentuje znaczenie ochrony życia oraz praw jednostek, nawet

¹³ Jak jednak twierdzi Jacek Czapotowicz: „Krytyczne studia nad bezpieczeństwem ogniskują swoje zainteresowanie nie na definicji bezpieczeństwa ludzkiego, na tym, czym ono «jest» ani na sporach o przewagę szkoły szerokiej nad wąską, lub odwrotnie, lecz na praktykach, na tym, co ono «robi». Praktyki bezpieczeństwa ludzkiego są wprowadzane na poziomie społecznym, gdzie – zgodne z Foucaultowską koncepcją biopolityki – ludzie są traktowani jak populacja. Bezpieczeństwo ludzkie zostaje więc zredukowane do kwestii technicznych, takich jak powstrzymanie rozprzestrzeniania się chorób, określenie standardów edukacji i śledzenie migracji” (Czapotowicz 2012, s. 188; szerzej: Peoples, Vaughan-Williams 2010, s. 130-131).

¹⁴ Zdaniem Jacka Czapotowicza: „Z perspektywy krytycznych studiów nad bezpieczeństwem paradygmat bezpieczeństwa ludzkiego podziela wiele ontologicznych i epistemologicznych założeń realistycznego paradygmatu bezpieczeństwa” (Czapotowicz 2012, s. 164).

z zastosowaniem siły poprzez praktykowanie wojskowych interwencji humanitarnych (podejście *freedom from fear*). W ujęciach amerykańskich pojawiają się natomiast koncepcje bezpieczeństwa psychologicznego i bezpieczeństwa płci (*gender security*) (omówienie: Marczuk 2009, s. 72-73).

Choć ten artykuł nie miał na celu dokonywanie systematyzacji w ramach studiów krytycznych, to jednak dla porządku należy nadmienić o dwojakiego rodzaju podejściach w ramach krytycznych studiów nad bezpieczeństwem. Otóż, wyodrębniane są krytyczne studia nad bezpieczeństwem (m.in. Ken Booth, Keith Krause, Michael Williams i Richard Wyn Jones) oraz radykalne studia nad bezpieczeństwem (m.in. Erie Herring i Michael Sheehan) (por.: Manners 2002; omówienie: Czaputowicz 2007, s. 389). Ta druga odmiana stawia sobie aspiracje ujmowania problematyki bezpieczeństwa z punktu widzenia całej wspólnoty ludzkiej. Należy także dodać, że przedstawione krytyczne podejście badawcze w studiach nad bezpieczeństwem rozwija się głównie w Europie¹⁵, podobnie jak podejścia postmodernistyczne w szeroko rozumianym stanowisku postpozytywistycznym. Obejmuje ono trzy wspomniane szkoły: kopenhaską, walijską i paryską. Jak klasyfikuje to Jacek Czaputowicz, w szerszym zakresie należą do nich także poststrukturalistyczne studia nad bezpieczeństwem, postkolonializm i niektóre nurty feministyczne. Natomiast pisane wielką literą odnoszą się do szkoły walijskiej, nawiązującej do tradycji marksowskiej (Czaputowicz 2012, s. 188; szerzej: Mutimer 2012, s. 67).

Znaczenie krytycznych studiów nad bezpieczeństwem

W zakresie teorii krytycznych obserwujemy wciąż nowe nurty i powiązania. Przykładem tego jest rozwój paradygmatów w postaci krytycznej geopolityki czy nawet krytycznej pedagogiki, krytycznych studiów prawniczych, rasowych, zarządzania, nad globalizacją, niepełnosprawnością, dziedzictwem, dyskursem mediów publicznych itp. Spotkać się można też z wyodrębnieniem modernistycznej i postmodernistycznej teorii krytycznej. Ta różnorodność sprawia, że są stawiane zarzuty o dużą niejednorodność tego nurtu. W opinii Renaty Włoch „pojęcie «teorii krytycznej» stanowi raczej poręczną etykietę na szufladę, do której wrzucamy rozmaite teorie i koncepcje, mniej lub bardziej przydatne, które niezbyt pasują do czegokolwiek innego” (Włoch 2015, s. 201). Mówimy zatem o wielu teoriach krytycznych lub szerokim podejściu krytycznym, zważywszy, że w najszerszym rozumieniu zaliczany jest do nich także postmodernizm. Jest to jednak cechą nurtów

¹⁵ Według oksfordzkiej encyklopedii badań studiów międzynarodowych krytyczne studia nad bezpieczeństwem zaliczone zostały do dziesięciu współczesnych szkół badań bezpieczeństwa w Europie (Buzan, Hansen 2017, s. 5-6; omówienie: Pawłuszko 2019, s. 70-71; szerzej: Buzan, Hansen 2009, s. 35-37).

młodych, utrwalających wciąż swą tożsamość, a także wymagających jeszcze precyzyjniejszej systematyzacji¹⁶. Ich wspólną cechą jest duży sceptycyzm wobec sposobu uprawiania nauki, będący zasadniczą przesłanką tego podejścia nietradycyjnego, postpozytywistycznego.

Teoriom krytycznym zarzuca się eklektyzm (Hutchings 1999, s. 71). W opinii wielu komentatorów ich zrozumienie wymaga odpowiedniej erudycji filozoficznej i socjologicznej (Włoch 2015, s. 201). Propagując przekonanie, że nie ma wiedzy wolnej od wartości wpisują się one w subiektywizm poznawczy, oznaczający zarazem niemożność odkrycia obiektywnej prawdy. Jednak z uwagi na owe wartości nakłaniają nas do wątpienia, podważania nawet uznanych prawd w myśl przekonania, że wiedza służyć może rozlicznym interesom różnych grup społecznych, czy ogólniej to ujmując władzy – może być reglamentowana (jak dostęp do edukacji) czy ukierunkowywana w strumieniach informacyjnych, które sami przecież często określamy mianem „głównego nurtu” (polityka, media, a także w dużym stopniu nauka). Czyż nie obserwuje się uwikłań nauki i polityki? Czyż odkrywanie takich zależności (często nieuświadomianych) oraz wyrwanie z utartych kolein naukowych nie było wielokrotnie punktem zwrotnym, otwierającym na inne perspektywy rozwoju wiedzy, pozwalającym niejednokrotnie dokonywać odkryć, kwestionujących mylne dotąd założenia? Taki krytycyzm potrzebny jest nauce, która w żadnym wypadku nie może być przyjmowana na wiarę, bo przecież nie jest i nie może być żadną religią. To właśnie krytycyzm, posiadanie wątpliwości i poszukiwanie dowodów, czy to na zasadzie weryfikacji czy falsyfikacji, są wymogami rozwoju naukowego i społecznego.

Pewną trudność może sprawiać w tym zakresie kwestionowanie przez różne orientacje krytyczne dorobku Oświecenia. Należy jednak mieć tego świadomość, że każdy nurt teoretyczny stanowi swego rodzaju filtr poznawczy. A zatem, jak każdy filtr eliminuje pewne zakresy w spektrum widzenia, by tym sposobem dostrzec te, których w normalnym oglądzie nie dostrzegamy. Wiele to ma wspólnego z metodą abstrahowania, podobnie jak w pewnym stopniu z modelowaniem, pozwalającym na subiektywny dobór elementów i pewne uproszczenia. Tak więc, ten krytyczny sprzeciw wobec powszechnie przyjętego sposobu uprawiania nauki nie powinien być bezkrytycznie odrzucany w myśl bezpiecznego pozostawiania przy utrwalonych poglądach.

Pewną trudnością w przyjmowaniu założeń teorii krytycznych jest ich silny normatywizm. W zasadzie sytuuje się on tutaj jako czwarta składowa teorii naukowej, obok ontologii, epistemologii i metodologii (Włoch 2015, s. 206-207; szerzej: Ziółkowski 2008, s. 17-18). Ma to oczywiście związek z aspektem praktycznym tego

¹⁶ Dla przykładu, teoria feministyczna bywa uważana przez jednych badaczy za najbardziej rozwiniętą postać teorii krytycznej, zaś przez innych jest zupełnie wyłączana poza jej główny nurt (Włoch 2015, s. 212).

nurtu. Wszak główną kategorią teoretyczną tej orientacji jest emancypacja, mająca wyzwolić ludzi spod opresyjnych wpływów władzy i dać im swobodę decydowania o sobie na rzecz pożądanego rozwoju. Demaskowanie ukrytych interesów oraz analiza mechanizmów sprawowania władzy mają pomóc w tym przedsięwzięciu. Poprzez zastosowanie tej perspektywy krytycznej dokonuje się zatem dekonstrukcja dotychczasowych przekonań i praktyk społecznych celem wykazania ukrytych przejawów dominacji. Celem praktycznym jest ukazanie rzeczywistych problemów człowieka w jego codziennym życiu, co niewątpliwie stanowi alternatywę dla tradycyjnego podejścia w studiach nad bezpieczeństwem (Leonard 1990, s. 4-8). Badacze krytyczni cechują się pod tym względem dużym nonkonformizmem. To podejście znajduje zastosowanie nie tylko przy badaniu problemów społecznych w ramach zakresu bezpieczeństwa wewnętrznego, lecz także szeroko rozumianego bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego (Devetak 2006; Kostecki 2012, s. 97-101).

Podsumowując te rozważania, warto jeszcze wskazać na pogląd, że tzw. zwrot czy przełom konstruktywistyczny, mający przecież też duży wpływ na sposób prowadzenia badań nad bezpieczeństwem, bardzo wiele zawdzięcza rozwojowi właśnie teorii krytycznych (Rengger, Thirkell-White 2007, s. 4). Ta perspektywa krytyczna spowodowała otwarcie na nowe podejścia badawcze, co znalazło odzwierciedlenie w szerszym stosowaniu interdyscyplinarności i transdyscyplinarności (szerzej: Stańczyk 2017, s. 136-148). Znamiennym wkładem teorii krytycznych do rozwoju badań nad bezpieczeństwem okazały się przyjęte propozycje w postaci jego: poszerzania (szkoła kopenhaska i sektory bezpieczeństwa¹⁷), pogłębiania (szkoła walijska i emancypacja) oraz pogrubiania (szkoła paryska i pole bezpieczeństwa, *habitus* Pierre Bourdieu¹⁸).

BIBLIOGRAFIA

- [1] Ashley, R., 1981, *Political Realism and Human Interests*, „International Studies Quarterly”, no. 2, s. 204-236.

¹⁷ „Sektory są tu pojmowane za Barrym Buzanem jako przestrzenie, w których dochodzi do interakcji bezpieczeństwa specyficznych typów. W zależności od sektora (wojskowego, politycznego, ekonomicznego, społecznego czy ekologicznego) rozwijają się odmienne formy relacji między zaangażowanymi w kształtowanie bezpieczeństwa podmiotami, odmiennie określa się też przedmiot bezpieczeństwa, czyli to, kto ma być chroniony” (MacDonald 2012, s. 68).

¹⁸ Według Pierre Bourdieu *habitus* to system nabytych dyspozycji do określonych sposobów i schematów myślowych, percepcji, oceniania i działania. To pomysłotwórcze otoczenie każdej osoby obejmuje także osobiste wierzenia, skłonności oraz sposoby rozwiązywania problemów. Z uwagi na zakorzenienie *habitusu* w podświadomości nie jest możliwe jego całkowite poznanie (szerzej: Bourdieu 1992). „W koncepcji *habitusu* Pierre’a Bourdieu pole oznacza społeczną przestrzeń, w ramach której aktorzy zacieśniają związki ze sobą, tworząc kompleksową sieć relacji nierówności władzy i dobrobytu. W konsekwencji różnica między tym, co wewnątrz, a tym, co na zewnątrz, ulega zatarciu” (Czaputowicz 2012, s. 201).

- [2] Balzacq, T. (ed.). 2011. *Securitization Theory. How Security Problems Emerge and Dissolve*, London, New York.
- [3] Balzacq, T. 2012. *Constructivism and Securitization Studies*, w: Cavelti, M. D., Mauer, V. (eds.), *The Routledge Handbook of Security Studies*, London and New York s. 56-72.
- [4] Balzacq, T. 2005. *The Three Faces of Securitization: Political Agency, Audience and Context*. "European Journal of International Relations", vol. 11, issue 2, s. 171-201.
- [5] Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt am Main.
- [6] Bilgin, P. 2012. *Teoria krytyczna*, w: *Studia bezpieczeństwa*, red. Paul D. Williams, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 89-100.
- [7] Booth, K. 1991a. *Security and Emancipation*, „Review of International Studies”, vol. 17, no. 4, s. 313-326.
- [8] Booth, K. 1991b. *Security in Anarchy. Utopian Realism in Theory and Practice*, „International Affairs”, vol. 67, no. 3, s. 527-545.
- [9] Booth, K. 2007. *Theory of World Security*, Cambridge University Press, Cambridge.
- [10] Booth, K. 1991c. *War, Security and Strategy: Towards a Doctrine for Stable Peace*, w: Booth, K. (ed.), *New Thinking About Strategy and International Security*, Harper Collins Academic, London, s. 336-351.
- [11] Bourdieu, P. 1992. *The Logic of Practice*, Polity Press, Cambridge.
- [12] Brown Ch. 1994. *Critical Theory and Postmodernism in International Relations*, w: Groom, A.J.R., Light, M. (eds.), *Contemporary International Relations. A Guide to Theory*, Pinter, London, s. 56-68.
- [13] Buzan, B., Hansen L. 2017. *Defining–Redefining Security*, w: *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*, Oxford University Press USA.
- [14] Buzan, B., Hansen L. 2009. *The Evolution of International Security Studies*, Cambridge–New York.
- [15] Buzan, B., Wæver, O., Wilde, de J. 1998. *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, London.
- [16] Ciszewska I., Figurski L. 2014. *Odwaga krytycznego myślenia. W poszukiwaniu sensu życia*, Wydawnictwo internetowe e-bookowo.
- [17] Cox R. 1981. *Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory*, „Millennium: Journal of International Studies”, June, vol. 10, no. 2, s. 126-155.
- [18] Czaputowicz J. 2012. *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Współczesne koncepcje*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [19] Czaputowicz J. 2007. *Teorie stosunków międzynarodowych. Krytyka i systematyzacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [20] Devetak R. 1996. *Critical Theory*, w: Burchill S., Linklater A. (eds.), *Theories of International Relations*, Macmillan, London, s. 162-186.
- [21] Devetak R. 2006. *Teoria krytyczna*, w: Burchill, S., Devetak, R., Linklater, A., Paterson M., Reus-Smit Ch., True J., *Teorie stosunków międzynarodowych*, Książka i Wiedza, Warszawa, s. 202-233.
- [22] Fijałkowski, Ł. 2012. „Emancypacja” człowieka jako podstawa bezpieczeństwa światowego, „Kultura – Historia – Globalizacja”, nr 12, s. 57-66.
- [23] Fijałkowski, Ł. 2014. *Teoria sekurytyzacji a realistyczne ujęcie bezpieczeństwa*, w: *Teoria realizmu w nauce o stosunkach międzynarodowych. Założenia i zastosowania badawcze*, red. Haliżak E., Czaputowicz J., Wydawnictwo Rambler, Warszawa, s. 109-121.
- [24] Floyd, R., Croft, S. 2010. *European Non-traditional Security Theory*, „EU GRASP Working Papers”, no. 1.

- [25] Gadamer, H-G. 2004. *Prawda i metoda. Zarys hermeneutyki filozoficznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- [26] George, T. 2010. „Hermeneutics”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Zalta E. N.(ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/hermeneutics/> dostęp: [20.10.2021].
- [27] Habermas, J. 1987. *Knowledge and Human Interests*, Polity Press, Cambridge.
- [28] Harari J. N. 2018. *Homo Deus. Krótka historia jutra*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- [29] Hoffman. M. 1987. *Critical Theory and Inter-Paradigm Debate*, „Millennium: Journal of International Studies”, vol. 16, no. 2, s. 231-249.
- [30] Horkheimer, M. 1972. *Critical Theory. Selected Essay*, The Seabury Press (Continuum), New York.
- [31] Hutchings, K. 1999. *International Political Theory. Rethinking Ethics in a Global Era*, SAGE, New York.
- [32] Jones, R. W. 1995. „Message in a Bottle”? *Theory and Praxis in Critical Security Studies*, „Contemporary Security Policy”, vol. 16, no. 3, s. 299-319.
- [33] Jones, R. W. 1999. *Security, Strategy, and Critical Theory*, Lynne Rienner Publishers, Boulder-London.
- [34] Kaldor, M. 1998. *Reconceptualizing Organized Violence*, w: Archibugi, D., Held, D., Kftthler, M. (eds.), *Re-Imagining Political Community. Studies in Cosmopolitan Democracy*, Polity Press, Cambridge, s. 91-111.
- [35] Kostecki, W. 2012. *Strach i potęga. Bezpieczeństwo międzynarodowe w XXI wieku*, Wydawnictwo Poltext, Warszawa.
- [36] Krause, K. 1998. *Critical Theory and Security Studies: The Research Programme of “Critical Security Studies”*, „Cooperation and Conflict”, vol. 33, no. 3, s. 298-333.
- [37] Krause, K. Williams, M. C. (eds.). 1997. *Critical Security Studies. Concepts and Cases*, UCL Press, London.
- [38] Shepherd, L. J. (ed.). 2013. *Critical Approaches to Security. An Introduction to Theories and Methods*, London and New York.
- [39] Leonard, S. 1990. *Critical Theory in Political Practice*, Princeton University Press, Princeton.
- [40] Linklater, A. 1982. *Men and Citizens in the Theory of International Relations*, Macmillan Press, London.
- [41] Linklater, A. 1996. *The Achievements of Critical Theory*, w: Smith, S., Booth, K., Zalewski, M. (eds.), *International Theory. Positivism and Beyond*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 279-298.
- [42] MacDonald, M. 2012. *Konstruktywizm*, w: P. D. Williams (red.), *Studia bezpieczeństwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 59-72.
- [43] Manners, I. 2002. *European (security) Union: from existential threat to ontological security*, “Working papers”, 2002, no. 5, Copenhagen Peace Research Institute, København.
- [44] Marczuk, K. M. 2009. *Bezpieczeństwo wewnętrzne w poszerzonej agendzie studiów nad bezpieczeństwem (szkoła kopenhaska i human security)*, w: *Bezpieczeństwo wewnętrzne państwa: wybrane zagadnienia*, Sulowski, S., Brzeziński M. (red. nauk.). Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa, s. 66-78.
- [45] Mutimer D. 2012. *Beyond Strategy: Critical Theory and Security Studies*, w: Snyder, C. A. (ed.), *Contemporary Security and Strategy*, Palgrave Macmillan, New York, s. 45-71.
- [46] Pawłuszko, T. 2019. *Amerykańskie i europejskie ujęcia bezpieczeństwa*, w: M. Banasik, A. Rogozińska (red.), *Perspektywy zagrożeń dla bezpieczeństwa międzynarodowego kreowanych przez Federację Rosyjską*, Difin, Warszawa, s. 49-71.
- [47] Peoples, C. Vaughan-Williams N. 2010. *Critical Security Studies. An introduction*, Routledge, London-New York.

- [48] Rengger, N. J., Thirkell-White, B. 2007. *Critical International Relations Theory after 25 Years*, Cambridge University Press, Cambridge.
- [49] Salter, M. B., Mutlu, C. E. (eds.). 2013. *Research Methods in Critical Security Studies. An Introduction*, London and New York.
- [50] Smith, S. 1996. *Positivism and Beyond*, w: Smith, S., Booth, K., Zalewski, M. (eds.), *International Theory. Positivism and Beyond*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 11-46.
- [51] Smith, S. 2000. *The Increasing Insecurity of Security Studies: Conceptualising Security in the Twenty Years*, w: Croft, S., Terriff, T. (eds.), *Critical Reflections in Security and Change*, Frank Cass, Portland, s. 72-101.
- [52] Stańczyk, J. 2017. *Formułowanie kategorii pojęciowej bezpieczeństwa*, Wydawca FNCE, Poznań.
- [53] Stańczyk, J. 2011. *Istota współczesnego pojmowania bezpieczeństwa – zasadnicze tendencje*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego”, 2010/2011, s. 15-33.
- [54] Stańczyk, J. 2014. *Konstruktywistyczne wartości poznawcze bezpieczeństwa*, „Studia Bezpieczeństwa Narodowego. National Security Studies”, nr 5/2014, s. 214-227.
- [55] Stańczyk, J. 1996. *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- [56] Wæver, O. 2004. *Aberystwyth, Paris, Copenhagen New 'Schools' in Security Theory and their Origins between Core and Periphery*, Paper presented at International Studies Association Conference, Montreal.
- [57] Wæver, O. 1993. *Societal security and European security*, w: Wæver, O., Buzan, B., Kelstrup, M., Lemaitre, P., Carlton, D., et al. (eds.), *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe*, Center for Peace and Conflict Research, Pinter Publishers, London, s. 185-199.
- [58] Wasilewska-Kamińska, E. 2016. *Myślenie krytyczne jako cel kształcenia na przykładzie systemów edukacyjnych USA i Kanady*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- [59] Włoch, R. 2015. *Teoria krytyczna*, w: *Teorie i podejścia badawcze w nauce o stosunkach międzynarodowych*, Zięba, R., Bieleń, S., Zając, J. (red. nauk.). Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 201-215.
- [60] Ziółkowski, M. 2008. *Teoria socjologiczna początku XXI w.*, w: Nijakowski L., Jasińska-Kania A., Ziółkowski M. (red.), *Współczesne teorie socjologiczne*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa, s. 15-31.

